

Гріненко О.О.*

ПОЛІТИКА СУСІДСТВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ УКРАЇНИ

Як вже вказувалося, Європейський Союз підтримує інституційно-структуровані відносини з багатьма регіонами світу. При цьому звичайно особлива увага приділяється найближчим сусідам. Регіональна співпраця з ними визначена Комісією як «спільне поняття, яке відноситься до усіх зусиль з боку (зазвичай) сусідніх країн, щоб вирішити проблеми спільних інтересів» [1]. При цьому з ними ЄС будує різномірні відносини, причому їхня пріоритетність не зафіксована назавжди і змінюється з часом. Наприклад, нещодавно була зміна в ієрархії партнерів ЄС. «Піраміда привілеїв» змістилася протягом нетривалого часу: в 1980-х рр. партнери по АКТ були безперечно вгорі, тепер безпосередні сусіди ЄС, звичайно, отримують перший рядок. Це відбиває нові пріоритети ЄС: стабілізація Південної і Східної Європи та поширення зони безпеки Союзу до південного берега Середземномор'я [2].

Проте як доречно вказав Д. Лінч, довгий час (всі 90-і рр. ХХ ст.) зовнішня політика ЄС по відношенню до східних і південних сусідів проходила навколо питання «членства / не членства», що в підсумку зробило її доволі обмеженою [3].

Про значення найближчих сусідів для ЄС свідчить і те, що лише стосовно трьох сусідніх країн і регіонів на основі п. 2 ст. 13 ДЄС (Амстердам) було прийнято спеціальні акти СЗППБ – Спільні стратегії Європейської ради: Росії [4] і України [5] у 1999 р. та Середземномор'я у 2000 р. [6], які не використовувалися ні для якої іншої країни чи регіону [7]. А пізніше, з 2005 р. вже ці Спільні стратегії було замінено на Плани дій в рамках ЄПС чи дорожні карти в рамках партнерства з Росією. Організація ЄПС стала черговим кроком в бік зміцнення СЗППБ. Вона дозволяє ЄС спочатку позбавитися невизначеності і неузгодженості зовнішньополітичних курсів держав-членів щодо таких різних країн і регіонів. Запобігти ситуації, пов'язаної зі змінами пріоритетів урядів держав-членів, що виникала під час головувань держав в ЄС, встановити загальні критерії і орієнтири зовнішньополітичного планування.

Наразі різновиди стосунків з всіма сусідніми країнами можуть бути зведені до трьох груп [8]. По-перше: з розвиненими країнами, що не ставлять за мету членство – це угоди про вільну торгівлю, використання і карбування євровалюти, свободу пересування, руху та контактів в чотирьох сферах і т.п. До-друге: з країнами, що є кандидатами на членство, проте ще не можуть подати заявки через невідповідність Копенгагенським критеріям (потенційні кандидати) – підготовка до такого кроку через угоди про асоціацію і асоціацію та стабілізацію. І по-третє, з іншими країнами-сусідами, з якими ЄС довгий час не мав сталої та визначеної політики. Ускладнює ситуацію ще й дуже різний економічний, політичний та соціальний стан у цих країнах, та навіть їхнє різне географічне розташування. Так, Марокко в 1987 р. подало заяву на членство, відхилену через протиріччя установчим договорам – її неналежність до Європейського континенту (ст. 49 ДЄС (Лісабон)) [9], інші

* кандидат юридичних наук, науковий співробітник НДЧ Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

неєвропейські держави більше аналогічних спроб не робили. Проте згідно Лісабонського договору «Союз розвиває з сусідніми країнами привілейовані стосунки в цілях створення простору процвітання і добросусідства, яке засноване на цінностях Союзу... і укладання з ними спеціальних угод» (ст. 8 ДЄС). Тобто механізм згідно установчих договорів для країн всіх трьох груп є однаковим: привілейовані стосунки на основі укладання відповідних договорів. Хоча на практиці ці стосунки суттєво відрізняються.

В той же час, з виробленням Копенгагенських критеріїв та подальшими кроками та заявами голів держав-членів ЄС, стало більш-менш зрозумілим кордон, до якого буде розширюватися Союз найближчих років [10]. З усіма іншими країнами-сусідами було потрібно будувати відносини на інших засадах. Тому часовий збіг між масштабним розширенням ЄС, що відбулося 1 травня 2004, і стартом Європейської політики сусідства (ЄПС), що розпочалася за 12 днів, був ретельно запланований, щоб послати повідомлення, що політика розширення буде замінена хорошою політикою сусідства [11]. Крім того ЄПС було запроваджено після провалу референдумів з Конституції для Європи, що серед іншого засвідчили незгоду громадян ЄС з політикою розширення, яку вирішили замінити на якусь іншу політику, що проте не містила норм щодо збільшення членів ЄС. Відповіддю стало те, що ЄС пропонує «більше ніж партнерство» і участь в «усьому, окрім установах» [12]. Відповідно ЄПС можна розглядати як відповідь на дві потенційно суперечливі вимоги: баланс між завершенням розширення і модернізацією відносин з сусідами [13].

Свої джерела ЄПС має ще з 1990-х рр. Спочатку за ініціативи Франції в листопаді 1995 р. на основі декларації про нове євро-середземноморське партнерство [14] було започатковано Барселонський процес, який передбачив побудову стосунків з державами Середземноморського регіону, що не ставлять за мету членство. Декларація створила правові рамки для політичного, економічного, культурного та соціального співробітництва між ними. Своєю чергою на основі цих рамок укладалися «євро-середземноморські угоди про асоціацію» з Тунісом (1995 р.), Марокко (1996 р.), Ізраїлем (1996 р.), Палестинською автономією (1997 р.) [15].

В той же час саму політику ЄС щодо Середземноморського регіону на основі Барселонської декларації піддавали критиці, оскільки її здійснення фактично призводило до посилення авторитарних режимів, а не створювало умов для їхнього повалення через те, що головну увагу приділяла питанням безпеки, а не просування демократії [16]. У контексті ЄПС Барселонська декларація урочисто оголосила прихильність сторін міжнародному праву, Статуту ООН, Загальній декларації прав людини, демократії і нормам права. Але відповідно до Звітів про розвиток людини ПРООН (2002, 2003, 2005 і 2006 рр.) у таких країнах, як Туніс, економічна модернізація мала місце з одночасним зміцненням авторитарного урядування. А в Єгипті, Марокко або Йорданії, застійний економічний розвиток співіснував з реструктуруванням авторитаризму та порушеннями прав і основних свобод людини [17].

Одночасно ЄС визначався і з оформленням своєї політики, щодо східноєвропейських сусідів. На початок XXI ст. було досягнуто розуміння щодо термінів та умов приєднання країн Центральної Європи та Балтії до ЄС і водночас відкрито перспективу розширення Союзу на країни Західних Балкан і Туреччину [18]. Що стосується інших країн Європи – республік колишнього СРСР, то стосунки з ними, не передбачаючи найближчим часом членства, мали втілитися в спеціальну політику. Її практичним втіленням стала Європейська політика сусідства (ЄПС), складовою якої проте не стала найбільша країна цієї території – Росія, хоч документи ЄПС це і передбачали. Політика сусідства юридично має розповсюджуватися на Азербайджан, Алжир, Білорусь, Вірменію, Грузію, Єгипет, Ізраїль,

Йордан, Ліван, Лівію, Марокко, Молдову, Палестинську Автономію, Сирію, Туніс та Україну. Наразі ці країни можуть бути згруповані в три географічні регіони: Середземноморський регіон (10 країн), Східна Європа (4 країни) і Південний Кавказ (3 країни). Останній регіон не було включено у першій документ Комісії «Більш ширша Європа». Але Стратегія безпеки ЄС, прийнята Європейською радою в грудні 2003 р., визначила Південний Кавказ як область інтересів ЄС.

Відносини з Росією почали розвиватися в 1997 р. в рамках Північного виміру ЄС, з 2001 р. в рамках Спільного європейського економічного простору, а з 2003 р. на основі створення чотирьох «спільних просторів» відповідно до рішень Санкт-Петербурзького саміту [19]. Причин відмови Росії брати участь в ЄПС вказують кілька. Проте головне - це міркування престижу і дипломатії [20]. Загалом, як вказують Дж. Роджерс і Х. Душман, політика ЄС на пострадянському просторі інтерпретується Росією в термінах геополітики, коли ЄС сприймається як найсильніший суперник за вплив у зоні СНД, що традиційно вважається стратегічно важливою для Росії [21] і з якої її, на її ж думку, намагається витіснити ЄС. При цьому можна вказати на думки представників іншої сторони: «Росія повинна розуміти, що зараз вона є лише частиною цього більш широкого європейського добросусідства і що від неї як такої очікують певної відповідальності і зобов'язань (наприклад, захисту демократії і прав людини на своїй території), і що її пануванню в цьому регіоні фактично настав кінець» [22].

Мало того, що Росія захотіла бути частиною ЄПС, відсутність будь-які посилання на Росію в стратегічних документах ЄПС, а також на ЄПС в Дорожніх картах Росії-ЄС. Дорожні карти, в рамках яких відбувається побудова Спільного європейського економічного простору досить розпливчасті, вони порівняно мало наповнені конкретним змістом. В той же час за формою чотири загальні простори є своєрідними похідними від ЄПС. Демократії в дорожніх картах надається лише символічне значення, там відсутнє пряме посилання на норми ЄС як орієнтир для двостороннього зближення і немає кінцевої мети і проміжних етапів, напрямів і способів дії, нарешті, там не проставлено ніяких конкретних дат. Проте для російської сторони вказана специфіка дорожніх карт виглядала швидше як перевага [23].

В підсумку зараз ЄС прагне не наблизити Росію до європейських стандартів демократії, якості життя і охорони довкілля, як це відбувається в рамках ЄПС, а «вбудовує» стосунки з Росією в систему інтересів своєї міжнародної стратегії під кутом зору забезпечення енергетичною сировиною і товарами низької обробки. Одночасно ЄС прагне зблизити російське законодавство з європейським. Робиться це, проте, не для інтеграції Росії в економічний і соціальний простір ЄС шляхом створення зони вільної торгівлі, а швидше на користь здешевлення російських енергоносіїв і розв'язання економічних і правових колізій, які виникають у європейських агентів на російських ринках [24].

Згідно Стратегії ЄПС (2004 р.) з певними країнами, на які має розповсюджуватися ЄПС, вона фактично так і не розпочинається. Так, Білорусь і ЄС зможуть розбудовувати договірні відносини після того, як Білорусь установить демократичну форму правління за підсумками вільних і чесних виборів. Ситуація протягом наступних років в країні не змінилася, проте стосунки з ЄС поступово налагоджуються, і в 2007 р. було відкрито Представництво ЄС, чому серед іншого сприяла і ЄПС [25]. Лівія може приєднатися до Барселонського процесу виключно на основі повного визнання барселонських документів і рішень. Тобто стосовно цих країн ЄС встановлює певні вимоги щодо приєднання до ЄПС, які межують з втручанням у їхні внутрішні справи, оскільки інакше важко визначити вимогу змінити політичний режим в іноземній країні.

В рамках ЄПС було вирішено об'єднати відносини ЄС з країнами Східної Європи і з країнами Середземномор'я. Об'єднання настільки різних країн у рамках однієї політики мало за висловом тодішнього Голови Комісії забезпечити «амбіційний, довгостроковий та об'єднуючий» напрям, який поєднає індивідуальний прогрес у демократичних та економічних реформах з поглибленням співробітництва з ЄС [26]. При цьому було наголошено, що «якою б не була політика наближення ЄС, жодній європейській країні, яка відповідатиме усім Копенгагенським критеріям, не буде відмовлено у членстві». Хоча далі і було зауважено «...Європейський Союз не може розширюватися вічно. Ми не можемо перетворити Європейський політичний проект у просто зону вільної торгівлі на континентальній основі». Сама Європа мала визначитися, де проходить її кордон, «...інакше це визначать інші» [27].

Цікаво, що сама по собі ЄПС є певною надбудовою, базисом якої є вже існуючі програми на кшталт Барселонського процесу, які при цьому не зникають. До прикладу сама ЄПС до країн Середземномор'я буде реалізовуватися через Барселонський процес. Своєю чергою, у відносинах з Росією в рамках «спільних просторів» за використання елементів ЄПС. За такої ситуації можна в принципі погодитися з думкою, що ЄПС створювалася заради України [28], оскільки з іншими значними партнерами ЄС, що беруть участь в програмі, певні спільні організаційні механізми вже існували до цього. Крім того базою для сусідства слугують існуючі угоди про асоціацію та співробітництво, які також не зникають, а лише починають скеровуватися в одному певному напрямі в інтересах ЄС.

Перший офіційний документ з питань ЄПС – спільне послання комісара з питань зовнішніх відносин К. Патена і Верховного представника Х. Солани від 7 липня 2002 р. «Ширша Європа» [29] визначало п'ять головних сфер співпраці ЄС з країнами-сусідами: посиленний політичний діалог; економічна співпраця і тісні торговельні зв'язки; співпраця у сфері юстиції та внутрішніх справ, включаючи управління кордонами та питання міграції – фінансова допомога ЄС з виробленням нового підходу до транскордонної співпраці; залучення держав-сусідів до політик ЄС, зокрема таких, як захист споживачів, політика конкуренції, наука, освіта, культура та довкілля. Проголошувалося, що ЄПС буде розраховано на десять років, при цьому не закриваючи для відповідних країн перспектив на більш віддалене майбутнє.

До 2003 р. ЄС завершив концептуальне осмислення своєї нової політики, і приступив до розробки її правового забезпечення. Правова основа в установчих договорах ЄС для ЄПС від початку була інша ніж в її попередників. Так Середземноморське партнерство, як одна з політик, перетворених в ЄПС, засновувалася на главі V ДЄС (СЗППБ), а також відповідних статтях ДЗЄС: 133 (торгівля і тарифи), 310 (договори про співробітництво), 308 (угоди про асоціацію, програма МЕДА) [30]. Аналогічно, відносинами з країнами СНД також регулювалися на основі глави V ДЄС (СЗППБ), проте дещо інших статей ДЗЄС: 133, 300 (угоди про партнерство і співробітництво) та 308 (програма TACIS) [31]. Більшість статей колишнього ДЗЄС, а нині ДФЄС також відносяться до фонду політики розвитку щодо країн, що розвиваються: ст. 177-181, 133 (загальна схема преференційних угод), 310 (Котонська угода і договори про асоціацію) і 308 (ALA) [32]. Своєю чергою перспективи розвитку ЄПС в принципі знаходяться далі перспектив, сформульованих в угодах про партнерство і співробітництво чи асоціацію. ЄС тепер не тільки пропонує пільгову торгівлю або участь у митному союзі, але також і «перспективи участі у його внутрішньому ринку і подальшу економічну інтеграцію» [33].

Безпосередньо актами, що регулювали діяльність ЄПС стала низка послідовних повідомлень Комісії, рішень Ради, а в підсумку і Європейської ради в яких було закріплено

загальні принципи, цілі і методи здійснення ЄПС. Всі ці акти не вважаються законодавчими в сенсі Лісабонського договору і тому мають рекомендаційну силу та не можуть бути об'єктом оскарження в Суді. Програмним документом ЄПС стала концепція «Ширша Європа – сусідство: нові рамки стосунків зі східними і південними сусідами», представлена в повідомленні Комісії 11 березня 2003 р., що мала охоплювати найширший географічний регіон від Баренцового моря на півночі до Середземного моря на півдні [34]. Наступними були документи – «По дорозі до інструменту нового сусідства» від 1 липня 2003 р. [35] повідомлення Комісії «Європейська політика сусідства. Стратегія» від 12 травня 2004 р. [36] і деякі інші. Все це свідчить про те, що від початку ЄПС була більше політичним проектом ЄС в рамках СЗППБ, ніж якимось життєздатним інститутом. Її правовим підґрунтям на даному етапі виступають головним чином акти «м'якого права» (комунікації та висновки Комісії). Законодавством ЄС на даному етапі в ЄПС регулюється лише його фінансування.

Ці документи в загальних рисах проголошують, що розширення відкриває перед ЄС принципово нові можливості розвивати відносини з його найближчим оточенням, що мають будуватися на довгостроковій основі так, щоб не допустити появи в Європі нових розділових ліній. Комісія наголошувала, що з огляду на майбутнє розширення ЄС бере на себе обов'язок забезпечити стійку соціальну злагоду та економічний розвиток не лише своїм громадянам і громадянам нових країн-членів, а і його теперішнім та майбутнім сусідам. Як саркастично зауважив Ентін, стержнева ідея ЄПС – те, що Європейський Союз є зразком сучасної цивілізації, економічним гігантом, зразком стабільності, демократії, законності і благополуччя. Покликання ЄС полягає в тому, щоб нести цінності і ідеали, на яких він заснований, зовні, поширюючи зону стабільності і процвітання на його найближче оточення [37]. ЄПС - це одностороння європейська ініціатива щодо держав-сусідів ЄС. Як вказують Кремона і Хілліон, ЄПС не є ані «простором», як чотири спільні простори, що розвиваються з Росією або СЕП, ані «партнерством», як Євро-середземноморське партнерство [38]. Відповідно вона є однозначною політикою ЄС, спрямованою на її сусідів, а не створенням чогось нового (простору чи області) або спільної ініціативи (процес або партнерство). Хоча її і проєктовано після консультацій з сусідами, Плани дій – передусім засіб для ЄС, щоб спроектувати корпус норм і методів, якими, як він вважає, були б підходящими для політичної і економічної реформи [39].

Тому, ЄПС дуже асиметрична, яка не передбачає якоїсь конкретної участі третіх країн в їхній розробці. Аналізуючи ЄПС Д. Мелоні підкреслює: «Європейський союз не має наміру діяти як добрий самаритянин, який готовий любити будь-якого сусіда. Навпаки, він обіцяє свою «відданість» тільки тим, хто готовий прийняти його основні принципи і норми. Можна сказати, що ЄС не любить безпосередньо своїх сусідів, він скоріше любить себе у своїх сусідах. Тільки за цієї умови, ЄС готовий брати на себе відповідальність за них» [40]. При цьому ЄПС – диференційована політика, яка ефективна, головним чином, в країнах, які готові бути подібним до держав-членів ЄС.

Література:

1. European Commission (1995) «Communication on European Community support for regional economic integration efforts among developing countries» COM (95) 219 final, Brussels 16 June 1995
2. Smith K.E. European Union Foreign Policy in a Changing World. – Cambridge: Polity Press, 2003. – P. 56.

3. Lynch D. The European Neighbourhood Policy // The Journal of Foreign Policy of Moldova. - 7 p., P. 2. - http://eurojournal.org/files/dov_prague.pdf.
4. Presidency Conclusions, Cologne European Council // OJ. – 1999 – L 157. – P. 1.
5. Presidency Conclusions, Helsinki European Council // OJ. – 1999. – L 331. – P. 1.
6. CS of 19 June 2000 on the Mediterranean region // OJ. – 2000. – L 183. – P. 5.
7. Delcour L.. Does the European Neighbourhood Policy Make a Difference? Policy Patterns and Reception in Ukraine and Russia // European Political Economy Review. – № 7. – Summer. – 2007. – P. 118-155, P. 129.
8. Cremona M. The European Neighbourhood Policy: Legal and Institutional Issues // CDDRL Working Papers. – № 25. – 2 November 2004. - http://iis-db.stanford.edu/pubs/20738/Cremona-ENP_and_the_Rule_of_Law.pdf.
9. Baracani E. The European Neighbourhood Policy: a new anchor for conflict settlement? // Global Europe Papers. – 2008. – Vol. 2. – 34 p., P. 9.
10. Зокрема, на зустрічі в Салоніках в 2003 р. країни Західних Балкан отримали перспективу членства в ЄС, після того, як будуть відповідати Копенгагенським критеріям.
11. Harasimowicz A. European Neighbourhood Policy, 2004-2006: the Growing Need for a Strategy // The European Neighbourhood Policy: A Framework for Modernisation? EUI Working Papers Law. – 2007. – Vol. 21. – P. 81-95, P. 81.
12. Prodi R. A Wider Europe. A Proximity policy as the key to Stability. SPEECH/02/619. – Brussels, 2002.
13. Comelli M., Greco E., Tocci N. From Boundary to Borderland: Transforming the Meaning of Borders in Europe through the European Neighbourhood Policy // European Foreign Affairs Review. – Vol. 12. – № 2. – 2007. – P.203-218, P. 210. - http://www.iai.it/sections/publicazioni/publicazioni_esterne.asp#2007.
14. Mediterranean Partnership. Conference Proceedings. - Madrid, 1995. - 57 p.
15. Муравйов В.І. Правове регулювання угод ЄС з третіми країнами... С. 226
16. Gillespie R., Whitehead L. European Democracy Promotion in North Africa: Limits and Prospects // Democratization. – Vol. 9. – № 1. – 2002. – P. 192-206, P. 198.
17. Cavatorta F., Volpi F. Forgetting Democratization? Recasting power and authority in a plural Muslim world // Democratization. – Vol. 13. – № 3. – 2006. – P. 363-372.
18. Копійка, Шинкаренко. Європейський Союз Історія і засади функціонування. – К., 2009. – 628.
19. До них відносяться: спільний економічний простір (включаючи конкретно згадані питання навколишнього середовища і енергетики), простір свободи, безпеки і правосуддя, простір співробітництва в області зовнішньої безпеки, а також простір наукових досліджень і освіти, включаючи культурні аспекти. Одним із ключових елементів відносин між ЄС і Росією в цілому є енергетичний діалог. (Сообщение Комиссии об отношениях с Россией, СОМ(2004) 106, 9 февраля 2004 года, а также Выводы Совета от 24 февраля 2004 года.)
20. Стрежнева М. Европейская политика соседства и стратегическое партнерство РФ–ЕС, охватывающее четыре пространства: попытка сравнения // Интернет-журнал Вся Европа. – № 5 (11). – 2007. - http://www.alleuropa.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=319.
21. Стратегия России, № 12, декабрь 2006 г.
22. Селиванова И.Ф. Европейская политика соседства и страны СНГ. 30.12.2009 – . <http://nest-job.ru/node/88>

23. Стрежнева М. Европейская политика соседства и стратегическое партнерство РФ–ЕС, охватывающее четыре пространства: попытка сравнения // Интернет-журнал Вся Европа. – № 5 (11). – 2007. - http://www.alleuropa.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=319.
24. Троицкий М. Европейский Союз в мировой политике // Международные процессы. <http://www.intertrends.ru/five/004.htm>.
25. Lindner R. ENP für Osteuropa. Die Nachbarschaftspolitik der EU während der deutschen Ratspräsidentschaft // Osteuropa heute. Entwicklungen - Gemeinsamkeiten – Unterschiede / Jule Böhmer/Marcel Vietor (Hg.). – Münster 2007. – S. 245-258, S. 254.
26. «A Wider Europe - A Proximity Policy as the key to stability»: Speech by Romano Prodi, President of the European Commission // Peace, Security And Stability International Dialogue and the Role of the EU. Sixth ECSA-World Conference. Jean Monnet Project, Brussels. 5-6 December 2002. - http://europa.eu.int/comm/external_relations/news/prodi/sp02_619.htm.
27. «A Wider Europe - A Proximity Policy as the key to stability»: Speech by Romano Prodi, President of the European Commission // Peace, Security And Stability International Dialogue and the Role of the EU. Sixth ECSA-World Conference. Jean Monnet Project, Brussels. 5-6 December 2002. - http://europa.eu.int/comm/external_relations/news/prodi/sp02_619.htm.
28. Снігир О.В. Концепція «Нове сусідство» та інші підходи до відносин Україна-ЄС // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За заг. ред. В.С.Крисаченка. – К. : НІСД, 2004. – 648 с., С. 585-630. С. 599.
29. Council Regulation (EC) № 2698/2000 // OJ. – L 311. - 27 November 2000.
30. Council Regulation (EC) № 2698/2000 // OJ. – L 311. - 27 November 2000.
31. Council Regulation (EC, EURATOM) № 99/2000 // OJ. – L 12. – 29 December 1999.
32. Council Regulation (EEC) № 443/92 // OJ. – L 52. – 25 February 1992
33. Commission, European Neighbourhood Policy Strategy Paper, as Fn. 16, p. 5.
34. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament. COM. - 2003. - 104 final. «A Wider Europe - Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours». – Brussels, Commission of the European Union. - 2003. - 11 March.
35. Communication from the Commission. Paving the way for a New Neighbourhood Instrument. Commission of the European Communities, Com (2003) 393 final, Brussels, 1 July 2003.
36. Communication from the Commission. European Neighbourhood Policy. Strategy Paper. Commission of the European Communities, Com (2004) 373 final, Brussels, 12 May 2004.
37. Европейское право. Учебн. для ВУЗов / Под. ред.. Єнтина. – М, 2008. – С. 515.
38. Cremona M., Hillion C. L'Union fait la force! Potential and Limitations of the European Neighbourhood Policy as an integrated EU foreign and security policy // European University Institute, Department of Law. EUI Working Papers. Law. – 2006. – Vol. 39. – P. 39. <http://cadmus.iue.it/dspace/handle/1814/6419>.
39. Cremona M., Hillion C. L'Union fait la force! Potential and Limitations of the European Neighbourhood Policy as an integrated EU foreign and security policy // European University Institute, Department of Law. EUI Working Papers. Law. – 2006. – Vol. 39. – P. 21. <http://cadmus.iue.it/dspace/handle/1814/6419>.
40. Meloni G. Who's My Neighbour? // European Political Economy Review. – 2007. – № 7. - P. 24-37, P. 27.